

KIRGIZİSTANDAKİ (KÖK)TÜRK HARFLİ YAZITLARIN BUGÜNKÜ DURUMU

Cengiz ALYILMAZ*

THE CURRENT SITUATION OF THE ANCIENT TURKIC RUNIC INSCRIPTIONS IN KYRGYZSTAN

Summary

The author deals with the current situation of the Ancient Turkic runic inscriptions mainly in two regions of Kyrgyzstan in this article. The first region is *Talas* and the second one is *Koçkor* region. Both regions are very rich in terms of the ancient monuments. In the last section, the situation of inscriptions in other regions of Kyrgyzstan is also discussed. After focusing on the current situation of the Ancient Turkic runic inscriptions, the author makes some important suggestions for preserving these inscriptions physically and publicizing them in the scientific world.

(Kök)türk harfli eski Türk yazıtlarının büyük bölümü, bugün Moğolistan, Tuva, Hakasya, Dağlık Altay, Doğu Türkistan, Kazakistan, Özbekistan ve Kırgızistan... sınırları içinde bulunmaktadır.

Türk dilinin ve edebiyatının, Türk tarihinin, Türk kültür ve medeniyetinin en eski, en köklü ve en ciddî tanıkları, belgeleri olan (Kök)türk harfli eski Türk yazıtları, birbirinden farklı dönemlerde ve coğrafyalarda vücuda getirilmiş olsalar da hiç kuşkusuz ki, Türk boylarının aynı yaşayış ve inanışlarının ürünüdürler. Bu yazıtların bir kısmı Türk kağanlarına, kumandanlarına ve beylerine; bir kısmı ise, ahaliye / halka aittir.

Kağanlara (“kagan”lara), kumandanlara (“buyruk”lara) ve beylere (“beg”lere) ait yazıtlar, ilgili oldukları dönemlerin âdeta resmî tarihi niteliğindedir. Költigin yazıtı, Bilge Kağan yazıtı, Bilge Tonyukuk yazıtları, Köl İç Çor yazıtı, Ongi yazıtı, Moyun Çor Kağan yazıtı, Taryat yazıtı, Tes yazıtı... bu türden eserlerdir. Dağlık Altay’daki, Hakasya’daki, Yakutistan’daki (Saka Eli’ndeki) ve Moğolistan’daki (Kök)türk harfli eski Türk yazıtlarının bir kısmı ise, ahaliye (bodun’a) aittir. Farklı konularda ve farklı amaçlarla yazılan ahaliye / halka ait yazıtlar, şekilleri, içerikleri ve barındırdıkları söz varlığı bakımından “resmî tarih” niteliğindeki yazıtlar kadar

---

* Dr., Atatürk Üniversitesi Kâzım Karabekir Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi Bölümü Öğretim Üyesi, Erzurum, Türkiye.

önemlidirler. Bu yazıtların en ilgi çekici yanlarından biri de o dönemlerde kağan ve kumandanların yanı sıra halkın da okur yazar olduğuna tanıklık etmeleridir¹.

Kırgızistan Cumhuriyeti sınırları içinde kalan topraklardaki (Kök)türk harfli eski Türk yazıtlarının da bir kısmı beylere ve dönemin ileri gelenlerine bir kısmı ise, ahaliye / halka aittir. Ancak bu yazıtların bugün bu topraklarda yaşayan Kırgızlar'a mı yoksa başka Türk boylarına mı ait olduğu hususunda farklı görüşler mevcuttur.

Kırgızistan ve Kazakistan cumhuriyetlerindeki kültür ve uygarlık eserlerinin (başta (Kök)türk harfli yazıtlar olmak üzere) büyük bir bölümünün Türgişler, On-Oklar ve Oğuz boyları tarafından oluşturulduklarına şüphe yoktur. Nitekim Kırgızistan sınırları içinde kalan topraklarda tarihte Köktürk öncesinde Sakalar'ın ve Hunlar'ın; (Kök)türk ve Uygur dönemlerinde ise, Türgişler'in, On-Oklar'ın ve Oğuz birliğine bağlı diğer grupların yaşadıkları bilinmektedir.²

IX. yüzyıldan sonra Türk birliği üzerinde egemenlik kuran Kırgızlar, tarihî, sosyal, kültürel ve stratejik bakımdan büyük önem taşıyan ve aralarında bir zamanlar "Batı (Kök)türkleri'nin kağanlık merkezinin de bulunduğu topraklara (başta bugünkü Kırgızistan coğrafyası olmak üzere) yerleşirler. Kırgızlar'ın önceki yurtları / ana vatanları Kögmen dağlarının kuzeyi ile Yenisey ırmağının kollarından Kem havzası arasında bulunmaktaydı.³ Anılan coğrafyada vücuda getirilen ve konunun uzmanlarınca Yenisey yazıtları diye adlandırılan (Kök)türk harfli eski Türk yazıtlarının büyük bir kısmının Kırgızlar'a ait olması da Kırgızlar'ın ana vatanlarının bugün yaşadıkları yerler olmadığını açıkça kanıtlamaktadır.⁴

¹ SERTKAYA, Osman F. "Eski Türkler Okur Yazar mıydı?" *Göktürk Devletinin 1450. Kuruluş Yıldönümü Sempozyum Bildirileri*, Ankara, 2001, s. 23-37; VASILYEV, Dmitri D., *Kök-Türklerin Okuma Yazma Bilmeleri Sorunu, Uluslar Arası Osmanlı Öncesi Türk Kültürü Kongresi Bildirileri 4-7 Eylül 1980*, Ankara, 1997, s. 297-304.

² Ayrıntılı bilgi için bk. ESİN, Emel, *Türklerde Maddi Kültürün Oluşumu*, İstanbul, 2006, s. 110-112; LASZLO, F., *Dokuz Oğuzlar ve Gök Türkler*, *TTK Belleten*, C. XIV, S. 53, Ankara, 1950, s. 37-43, Çeviren: Hasan EREN; SALMAN Hüseyin, *Türgişler*, Ankara 1998; OLCOBAYEV, S. A. (vd), *Kırgızstandın En Bayırkı Mezgilderden XIX. Gulımdın Sonuna Çeyinki Tarihi*, Bişkek, 1998; ÖGEL, Bahaeddin, *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, İstanbul, 2001, s. 134-161; SIDIKOVA, Kalen, *Kırgız Tarihi*, Bişkek, 2003.

³ Ayrıntılı bilgi için bk. KILDİROĞLU, Mehmet, IX-XVI. Asırlarda Yenisey-İrtiş Bölgesinde Kırgız-Kıpçak İlişkileri, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 30, Erzurum, 2006, s. 133-166; ÖLMEZ, Zuhul, *Şecere-i Türk'e Göre Moğol Boyları*, İstanbul, 2003, s. 71; SARAY, Mehmet, *Kırgız Türkleri Tarihi*, İstanbul, 1993, s. 14-17; SAVİNOV, D. G., *Narodı Yujnoy Sibiri v Drevnetyurkskiyu Epohu*, Leningrad, 1984, s. 92-107; TAŞAĞIL, Ahmet, Çin Kaynaklarına Göre 840 Yılından Önce Kırgızlar, *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 100 / Şubat 1996, İstanbul, 1996, s. 127-138; TAŞAĞIL, Ahmet, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları (M.Ö. III-M.S. X. Asır)*, Ankara, 2004, s. 73.

⁴ Ayrıntılı bilgi için bk. ALYILMAZ, Cengiz, *Türk Tengri Dini Edebî Çevresi (Orhun Türkçesi Dönemi), Türk Dünyası Ortak Edebiyatı Türk Dünyası Edebiyatı Tarihi*, C. 4, Ankara, 2003, s. 1-24; BATMANOV, İ. A., *Yazık Yeniseyskih Pamyatnikov Drevnetyurkskoy Pis'mennosti*, Frunze, 1959; BATMANOV, İ. A. – ARAGAÇI, Z. B. - BABUŞKİN, G. F., *Sovremennaya i Drevnyaya Yeniseyka*, Frunze, 1962; KIZLASOV, İgor L., *Drevnetyurkskaya Runičeskaya Pis'mennost' Yevrazii (Opit Paleografičeskogo Analiza)*, Moskova, 1990; HUDYAKOV, Yu. S., *İstoriya Yeniseyskih Kirgizov*, Abakan, 2000; KIZLASOV, İgor L., *Runičeskie Pis'mennosti Yevraziyskih Stepye*, Moskova, 1994;

Kendilerinden binlerce yıl önce Tanrı dağları ile Pamir dağları arasındaki coğrafyayı vatan yapan Türk boylarının kültürel mirasını ele geçiren Kırgızlar'ın bu mirasa katkıda bulduklarına da şüphe yoktur. Nitekim Kırgızistan'daki petroglifler, anıtlar, yazıtlar, kurganlar, mezarlar, heykeller, balballar, süs ve kullanım eşyaları da buna tanıklık etmektedir. Tarihe tanıklık eden söz konusu kültür varlıklarından Kırgızistan'daki (Köktürk) harfli yazıtların bugünkü durumu hakkında bilgi vermenin faydalı olacağı düşüncesindeyiz.

Kırgızistan'daki (Kök)türk harfli yazıtları buldukları yerler dikkate alınarak "Talas yazıtları", "Koçkor yazıtları" ve "(Kök)türk harfli diğer yazıtlar" şeklinde 3 grupta incelemek mümkündür:

1. Talas yazıtları:

Bu yazıtlar, Talas ırmağı civarında / Talas vadisinde bulduklarından konunun uzmanlarınca "Talas yazıtları" diye adlandırılmıştır.

Orhun ve Yenisey vadilerinde (Kök)türk harfli eski Türk yazıtlarının bulunması üzerine, (başta Ruslar olmak üzere) farklı milletlere mensup bilim adamları, tarihin her döneminde Türk boylarına mesken olmuş bugünkü Kırgızistan coğrafyasında da 1896 yılından itibaren araştırma ve incelemelere başlarlar. Rus subayı değerli araştırmacı V. A. KALLAUR ve öğretmen GASTEV tarafından 1896 ve 1898 yıllarında Ayırtam-Oy bölgesinde Talas yazıtlarının ilk üçü bulunur. Bu yazıtları bilim dünyasına tanıtmaya şerefi ise, Finli bilgin N. J. HEIKEL'e aittir. 1898 yılında bölgede araştırma ve incelemeler yapan N. J. HEIKEL de, iki yeni yazıt bulur. M. Ye. MASSON, 1933 yılında Terek Say ve Çiim-Taş bölgelerindeki kayalıklar üzerinde (Kök)türk harfli bazı karakterler (damgalar) tespit eder. 1933 yılına kadar sürdürülen istekli ve ısrarlı alan araştırmaları sonucunda toplam 7 yazıt bulunur. 1933-1961 yılları arasında yapılan araştırmalardan istenilen seviyede sonuç alınmaz. 1961 yılında bölgede araştırma ve incelemeler yapmak üzere görevlendirilen P. N. KOCEMYAKO, D. F. VİNNİK ve K. AŞİRALİYEV yeni yazıtlar bulurlar. Bu araştırmacıardan D. F. VİNNİK ve Çetin CUMAGULOV'un bölgede hâlâ devam eden çalışmaları, Talas yazıtlarına gün geçtikçe yenilerini eklemektedir. 2006 yılında Talas vadisinin Karakol - Tuyuktör mevkinde yapmış olduğumuz alan araştırmalarında tarafımızdan yeni bir yazıt tespit edilip epigrafik belgelemesi yapılmıştır⁵.

Talas yazıtlarıyla ilgili gerçekleştirilen yüzey araştırmaları ve çalışmalar

---

KORMUŞIN, İgor V., *Tyurkskie Epitafii Teksti i İssledovaniya*, Moskova, 1997; ŞÇERBAK, A. M., *Tyurkskaya Runika Proishojdenie Drevneyşey Pismennosti Tyurok*, St. Petersburg, 2001; VASİLYEV, Dmitri D., *Korpus Tyurkskih Runičeskih Pamyatnikov Basseyna Yeniseya*, Leningrad, 1983.

⁵ Talas Şehir merkezinin 103 km doğusunda Karakol vadisi Tuyuktör mevkindeki petroglif alanı içinde bulunan yazıtın GPS (Global Position System) kaydı şöyledir: 43 359315 E, 4695400 N, 1361 m.

sonucunda bilim adamları V. A. KALLAUR⁶, V. V. RADLOV⁷, P. M. MELİORANSKİY⁸, N. J. HEIKEL⁹, J. NEMETH¹⁰, M. Ye. MASSON¹¹, S. Y. MALOV¹², H. N. ORKUN¹³, A. İ. BATMANOV¹⁴, S. G. KLYAŞTORNIY¹⁵, D. F. VİNNİK – P. N. KOCEMYAKO¹⁶, S. V. KİSELEV¹⁷ A. S. AMANJOLOV¹⁸, Ç. CUMAGULOV¹⁹, E. RECEBOV - Y. MEMMEDOV²⁰ O. K. KARATAEV²¹... tarafından birbirinden değerli araştırma ve inceleme eserleri (kitaplar, makaleler, tanıtım yazıları) yayımlanır. Ancak bugüne kadar Talas yazıtlarının epigrafik belgelemelerinin, okunmuş, çözümlenmiş, yorumlanmış metinlerinin ve görüntülerinin tamamını içine alan derli toplu bir eser yayımlanmamıştır.

Sayıları bugün itibarıyla 20'yi bulan ve satır sayısı ortalama 1-11 arasında değişen Talas yazıtları, farklı büyüklüklerdeki kum taşları üzerine oyma yöntemiyle yazılmıştır. Bu yazıtlarda çoğunlukla adına yazıt dikilen kişinin adı / lakabı, babasının adı, hayatta iken yaptıkları ve sevdiklerinden ayrılığının (ölümünün) üzüntüsü kısa bir şekilde dile getirilir.

Orhun yazıtlarından içerik ve paleografik açısından farklılıklar arz eden Talas yazıtları, Yenisey yazıtlarıyla büyük benzerlikler gösterir. Söz konusu yazıtların kime ait oldukları / kim adına dikildikleri bilinse de, hangi tarihte yazıldıkları ve

⁶ KALLAUR, V. A., Novaya arheologičeskaya nahodka v Aulieatinskom uezde, *Zapiski Vostočnogo Otdeleniya Russkogo Arheologičeskogo Obşestva*, C. XI, St.Petersburg, 1899, s. 265-270.

⁷ RADLOV, V. V., Razbor drevnetyurkskoy nadpisi na kamne, naydenom na uroçişe Ayrta-Oy v Kenkol'skoy volosti Aulieatinskogo uezde, *Zapiski Vostočnogo Otdeleniya Russkogo Arheologičeskogo Obşestva*, C. XI, St.Petersburg, 1899, s. 85-86.

⁸ MELİORANSKİY, P. M., Po povodu novoy arheologičeskoy nahodki v Aulieatinskom uezde, *Zapiski Vostočnogo Otdeleniya Russkogo Arheologičeskogo Obşestva*, C. XI, St.Petersburg, 1899, s. 271-272.

⁹ HEIKEL, N. J., *Altertümer aus dem Tale des Talas in Turkestan*, Helsinki, 1918.

¹⁰ NEMETH, J., Die kökörtürkischen Grabinschriften aus dem Tale des Talas in Turkestan, *Koröşi Csoma-Archivum*, S. II/1-2, Budapest, 1926, s. 134-143.

¹¹ MASSON, M. Ye., K istorii otkritiya drevneturetskih runičeskikh nadpisey v Sredney Azii, *Materialy Uzkomstarisa*, C. 6-7, Moskova-Leningrad, 1936, s. 5-15.

¹² MALOV, S. Y., Talaskie epigrafičeskie pamyatniki, *Materialy Uzkomstarisa*, C. 6-7, Moskova-Leningrad, 1936, s. 17-38; MALOV, S. Y., *Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pis'mennosti Mongolii i Kirgizii*, Moskova, 1959.

¹³ ORKUN, H. N., *Eski Türk Yazıtları*, Ankara, 1994, s. 323-333.

¹⁴ BATMANOV, A. Igor, *Talasskie Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pismennosti*, Frunze, 1971.

¹⁵ KLYAŞTORNIY, Sergey G., O datirovke talasskih runičeskikh pamyatnikov, *Bartol'dovskie çteniya: Tezisi dokladov i soobşeniı*, V. Moskova, 1974, s. 43-44.

¹⁶ VİNNİK, D. F. – KOCEMYAKO, P. N., *Novie Epigrafičeskie Nahodki v Kirgizii (1961 g)*, Frunze, 1962.

¹⁷ KİSELEV, S. V., *Drevnyaya isoriya Yujnoy Sibiri*, Moskova-Leningrad, 1961.

¹⁸ AMANJOLOV, Altay S., *İstoriya i Teoriya Drevnetyurkskogo Pis'ma*, Almatı, 2003.

¹⁹ CUMAGULOV, Çetin, *Epigrafika Kirgizii III*, Frunze, 1983; CUMAGULOV, Çetin *Epigrafičeskie Pamyatniki Kirgizii*, Frunze, 1988; CUMAGULOV, Çetin, Vilhelm Thomsen'in Çalışmaları ve Kirgizistan'da Bulunan Göktürk Yazıtları, *TDAY Belleten 1993*, Ankara, 1995, s. 99-114; CUMAGULOV, Çetin, Göktürk Harfli Yazıtların Kirgizistan'daki Araştırılması, Muhafazası, ve Bugünkü Durumu, *TDAY Belleten 2000*, Ankara, 2001, s. 65-68.

²⁰ RECEBOV, E. – MEMMEDOV, Y., *Orhon-Yenisey Abideleri*, Bakü, 1993, s. 325-344.

²¹ KARATAEV, Olcobay K., *Kirgizdardın Etnomadaniy Baylanıştarının Tarihunan*, Bişkek, 2003.

yazıcılarının kim olduğu hâlâ gizemini korumaktadır. Ancak yazıtların paleografik özellikleri, bengü taşların aynı ekolden kişi veya kişiler tarafından yazıldıklarını göstermektedir.

Talas yazıtlarının bir kısmının üzerlerinde boy damgalarının olduğu dikkati çeker. Bu damgaların yazıtların tarihlendirmelerinde önemli rol oynayacağı açıktır.

Talas yazıtlarının çoğu Ayırtam-Oy bölgesinde, bugün yöre halkının “Kesken Tööbe” adını verdikleri eski bir şehir kalıntısının içinde ve civarında bulunmuştur. Bölgenin beslenme, korunma, tahkim, verimlilik ve süreklilik faktörleri dikkate alınarak Türk boyları tarafından tarihin her döneminde mesken tutulduğu anlaşılmaktadır. Söz konusu bölge, büyük bir alanı kaplamasına ve üzerinde pek çok tarihî eseri barındırmasına rağmen, Sovyetler Birliği zamanında sürülerek tarlaya çevrilmiş ve aralarında yazıtların orijinal yerlerinin de bulunduğu tarihî doku yok edilmiştir. Oysaki yazılış / dikiliş tarihleri bilinmeyen yazıtların tarihlerinin belirlenmesinde yazıtların içinde buldukları alanlarındaki kalıntıların ve arkeolojik buluntuların rolü büyüktür. Kesken Tööbe’de tarihî dokunun yok edilmesi, Talas yazıtlarının tarihlendirilmesinin yapılması şansını da ortadan kaldırmıştır. Orijinal yerlerinden alınıp müzelere vd taşınan diğer yazıtlar da Kesken Tööbe’dekilerle aynı kaderi paylaşmışlardır.

Bugün (tıpkı diğer ülkelerdeki (Kök)türk harfli eski Türk yazıtları gibi) Talas yazıtlarının da gerekli korumadan yoksun olduğu görülmektedir. Zira söz konusu yazıtların bir bölümü müzelerin önlerinde ve vitrinlerinde, bir bölümü şahısların evlerinin bahçelerinde, bir bölümü her türlü tahribata müsait depolarda, binaların bodrum katlarında ve konteynerlerde, bir bölümü ise, arazide açık alanlarda bulunmaktadır.

Talas yazıtları açık alanlarda ve anılan elverişsiz ortamlarda bulduklarından ciddi şekilde tahrip olmuşlardır. Ancak yazıtların tahrip olmasında ve bu sürecin hızlanmasında konuyla ilgili bilim adamlarının yanlış epigrafik belgelemelerinin ve uygulamalarının da rolü büyüktür.

Talas yazıtlarının tamamının bugün Kırgızistan Cumhuriyeti sınırları içinde olmadığını, Sovyetler Birliği döneminde farklı sebeplerle ülke dışına çıkarıldıklarını (Finlandiya’ya, Rusya’ya, Kazakista’na... götürüldüklerini) ve daha sonra ait oldukları ülke topraklarına getirilmediklerini belirtmekte fayda vardır. Ülke dışındaki yazıtlardan biri de “Talas Çubuğu (T7)” adıyla bilenen ve bir ağaç parçası üzerine yazılmış olan yazıttır.

“Talas Çubuğu” (T7), 1932 yılında jeolog İ. F. MEREN’YANİN tarafından bir madende bulunmuş; 1933 yılında arkeolog M. Ye. MASSON tarafından (Saint-Petersburg’daki dünyanın en seçkin müzelerinden) Ermitaj’a götürülmüştür. Bugün Ermitaj’da muhafaza edilen bu yazıt, paleografik açıdan Kafkaslar’daki, Balkanlar’daki ve Avrupa’daki (Kök)türk harfli yazıtlarla büyük benzerlik göstermektedir. Talas Çubuğu (T7), hem bu özelliği hem de ağaç parçası üzerine yazılmış olması sebebiyle Talas yazıtları içinde ayrı bir yere ve öneme sahiptir. Konuyla ilgili bilim adamlarının çoğu, Talas Çubuğu’nun bir zamanlar bu bölgede

yaşayan Peçenekler'e ait olabileceği kanaatini taşımaktadırlar.²²

2. Koçkor yazıtları:

Kırgızistan Millî Üniversitesi Arkeoloji ve Etnografya Bölümü Öğretim üyeleri, 1998 yılında İpek Yolu'nun tarihî güzergâhlarından Koçkor'un Kızıl Bulak, Böyrök Bulak, Tik Bulak, Sütüü Bulak, Bel Saz, Kalmak Taş, Kök Say, Alkım mahallerinde ve Ukök sıradağları eteklerinde Hun ve Vusun kurganları ile ilgili arkeolojik kazı ve yüzey araştırmaları gerçekleştirirler. Yapılan yüzey araştırmaları Eylül 1998'de sonuç verir ve arkeolog Kubat TABALDİEV ve Orozobek A. SOLTOBAEV tarafından Kök Say mevkinde (Kök)türk harfli 9 yazıt tespit edilir. Sonraki yıllarda Tik Bulak ve Töö Karın... mevkilerinde bulunanlarla söz konusu yazıtların sayısı 21'e ulaşır. Yazıtların tespit edilmesinde bölgede yaşayanların özellikle de tarih ve doğa sevdalısı Temirbek Dardaylılı ABIDIKEYEV'in rehberliğinin rolü büyüktür.

Konunun uzmanlarınca bugün "Koçkor yazıtları" diye adlandırılan yazıtlar hakkında Kubat TABALDİEV²³, O. A. SOLTOBAEV²⁴, Sergey G. KLYAŞTORNIY²⁵, Risbek ALİMOV²⁶, Altay S. AMANJOLOV²⁷, Çetin CUMAGULOV²⁸ ve İgor L. KIZLASOV²⁹ tarafından tanıtım yazıları ve makaleler yayımlanır.

Kayalara "dövme" usulüyle işlenen ve büyük bölümü tek satırdan oluşan Koçkor yazıtları, genelde yazıtın ait olduğu kişinin lakabını, mensup olduğu boyun ve yaşadığı yerin adını içermektedir.

Koçkor yazıtlarının hem içerikleri hem paleografik özellikleri hem de üzerindeki damgalar, birçoğunun yazıcısının aynı kişi olduğunu göstermektedir. Tik Bulak mevkindeki Koçkor yazıtlarının paleografik açıdan Kafkaslar'daki,

²² Yazıtın kime ait olduğu ve Avrupa'daki yazıtlarla karşılaştırılması hakkında bk. BAYÇAROV, Soslanbek Y., *Avrupa'nın Eski Türk Runik Abideleri*, Ankara, 1996, Çeviren: Muvaffak DURANLI.

²³ TABALDİEV, Kubat, Koçkor Ovası Türk Yazıtları, *TÜRKSÖY Türk Dünyası, Kültür, Sanat, Bilim, Haber ve Araştırma Dergisi*, S. 5; Ankara, 2002, s. 29-34, (Çeviren: Timur DEVLETOV).

²⁴ TABALDİEV, K. – SÖLTOBAEV, O. A., Runičeskie nadpisi v Koçkorskoj doline, *Meerim*, No: 2, Bişkek, 1998, s. 36-37; TABALDİEV, K. – SOLTOBAEV, O. A., Koçkor öröönündöğü bayırkı Türk runikalık cazuuları, *Manas Universiteti Koomduk İlimder Jurnalı*, No: 2, Bişkek, 2001, s. 279-292.

²⁵ KLYAŞTORNIY, Sergey G., Tanrı Dağları'nda Yeni Bulunan Eski Runik Türk Yazıtları, *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 2, Bişkek, 2001, s. 192-196, (Çeviren: Mustafa KALKAN); KLYAŞTORNIY, Sergey G., Drevnetyurkskie Runičeskie Nadpisi na Tsenral'nom Tyan'-Şane, *Suyab Ak-Beşim*, St.Petersburg, 2002, s. 136-141.

²⁶ ALİMOV, Risbek, Kırgızistan'da Yeni Bulunan Runik Harfli Eski Türk Yazıtları Hakkında Ön Bilgiler, *TDAY Belleten 2000*, Ankara, 2001, s. 5-10.

²⁷ AMANJOLOV, Altay S., *İstoriya i Teoriya Drevnetyurkskogo Pis'ma*, Almatı, 2003, s. 97-101.

²⁸ CUMAGULOV, Çetin, Göktürk Harfli Yazıtların Kırgızistan'daki Araştırılması, Muhafazası, ve Bugünkü Durumu, *TDAY Belleten 2000*, Ankara, 2001, s. 65-68.

²⁹ KIZLASOV, İgor L., Proçtenie Naskalnih Runičeskih Nadpisey Kirgizstana, *Materialı i İssledovaniya Po Arheologii Kirgizstana*, C. 1, Bişkek, 2005, s. 57-70.

Balkanlar'daki ve Avrupa'daki (Kök)türk harfli yazıtlarla (özellikle de Peçenekler'e ait olanlarla) büyük benzerlik göstermesi ilgi çekicidir. Söz konusu yazıtların daha önce bölgede yaşamış olan Peçenekler'e ait olması kuvvetle muhtemeldir.³⁰

2005 yılında epigrafik belgelerini gerçekleştirdiğimiz Koçkor yazıtlarının açık alanda örtüsüz ve korumasız şekilde bulduklarından önemli ölçüde tahrip oldukları tespit edildi. Yazıtların tahrip olmasında bölgede yaşayan ve yazıtların tarihî öneminin bilincinde olmayan kişilerin rolü büyüktür. Nitekim üzerine yazı yazılmayan, resim, şekil çizilmeyen yazıt yok gibidir.

3. (Kök)türk Harfli Diğer Yazıtlar:

Kırgızistan'daki (Kök)türk harfli diğer yazıtlar (9 yazıt) ise, kayaların, heykellerin, süs ve kullanım eşyalarının (iğlerin (kirmenlerin), tütsü kaplarının...) üzerlerine yazılmıştır.

Kayalar üzerine yazılan yazıtlar, Kuru Bakayır, Koy Sarı, Ak Tepe... mevkilerinde; heykellerin, süs ve kullanım eşyalarının üzerlerine yazılanlar ise, daha ziyade Bişkek'te şahısların evlerinde / arşivlerinde bulunmaktadır.

Heykellerin üzerine yazılan yazıtlar içinde en ilgi çekici olanı, sarı kum taşından yapılmış, bir kağanın vücudunun baş tarafını tasvir eden 13 X 8.5 cm büyüklüğünde heykel başının çene kısmındaki yazıttır. Tek satırlık yazıt, (Kök)türk alfabesinin Yenisey varyantıyla yazılmış 7 karakterden oluşmaktadır.

Sonuç ve Öneriler:

1. Kırgızistan Cumhuriyeti sınırları içinde kalan topraklarda (büyük bölümü Talas ve Koçkor bölgelerinde olmak üzere) 50 civarında (Kök)türk harfli eski Türk yazıtı bulunmaktadır. Bunların önemli bir kısmı, IX. yüzyıla kadar bölgede yaşayan Türgişler, On-Oklar ve Oğuz boyları tarafından; bir kısmı ise, sonradan bu topraklara egemen olan Kırgızlar ve diğer Türk boyları tarafından vücuda getirilmiştir.

2. Bir kısmı ait oldukları dönemlerin beylerine ve ileri gelenlerine bir kısmı ise, halka ait olan Kırgızistan'daki yazıtları buldukları / yazıldıkları yerler dikkate alarak "Talas yazıtları", "Koçkor yazıtları" ve "(Kök)türk harfli diğer yazıtlar" şeklinde 3 grupta incelemek mümkündür. Talas yazıtları genelde büyük kum taşlarına, Koçkor yazıtları kayaların üzerlerine, (Kök)türk harfli diğer yazıtlar ise, heykellerin, süs ve kullanım eşyalarının üzerlerine yazılmışlardır. Bölgede çok az da olsa rastlanan kaplumbağa şeklindeki yazıt altlıkları (kaideler), yazıtların "dikili taşlar"a da işlendiğini göstermektedir. Ancak bu tür yazıtlara (yoğun araştırmalara rağmen) henüz ulaşılammıştır.

3. Kırgızistan'daki yazıtlar, paleografik açıdan Orhun yazıtlarından ziyade

³⁰ ÖGEL, Bahaeddin, *age*, s. 159-161

Yeniseydeki, Kafkaslar'daki, Balkanlar'daki ve Avrupa'daki (Kök)türk harfli yazıtlarla benzerlik göstermektedir.

4. Kırgızistan'daki yazıtlar, içerik açısından da Yenisey yazıtlarıyla büyük benzerlik gösterirler. Talas yazıtlarında, adına yazıt dikilen kişinin adı / lakabı, hayatta iken yaptıkları ve sevdiklerinden ayrılığın (ölümün) üzüntüsü dile getirilirken; Koçkor yazıtlarında, yazıtın ait olduğu kişinin lakabı, mensup olduğu boyun ve yaşadığı yerin adı dikkatlere sunulur.

5. Tarihî, kültürel ve sosyal açıdan bütün Türk boyları için son derece değerli olan Kırgızistan'daki yazıtlar, (tıpkı diğer ülkelerdeki (Kök)türk harfli eski Türk yazıtları gibi) gerekli şekilde / arzu edilen seviyede korunamamışlardır. Nitekim söz konusu yazıtların bir bölümü müzelerin önlerinde ve vitrinlerinde, bir bölümü şahısların evlerinin bahçelerinde, bir bölümü her türlü tahribata müsait depolarda, binaların bodrum katlarında ve konteynerlerde, bir bölümü ise, orijinal yerlerindeki açık alanlarda örtüsüz ve korunaksız şekilde bulunmaktadır. Başta yazıtlar olmak üzere, Kırgızistan'daki taşınabilir kültür varlıkları, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi bünyesinde kurulacak bir müzede (Türk Uygarlığı Müzesi'nde) toplanmalı, restorasyon ve konservasyonları yapılarak sergilenmeli; albümleri ve katalogları hazırlanarak yayımlanmalıdır.

6. Tarihî eserler, anıtlar, yazıtlar ve diğer kültür varlıkları ait oldukları yerlerin, ülkelerin "tapu senetleridir", "pasaportları"dır. Alınıp satılamaz ve ülke dışına çıkarılamazlar. Ancak Kırgızistan'daki yazıtlardan (aralarında Talas Çubuğu'nun da bulunduğu) birkaçının sergilenmek ve incelenmek üzere Sovyetler Birliği zamanında başka ülkelere (Rusya'ya, Finlandiya'ya, Kazakistan'a ...) götürüldükleri bilinmektedir. Bu yazıtların iadesi için Kırgızistan Cumhuriyeti yetkilileri tarafından bir an önce girişimlerde bulunulmalıdır.

7. 1991 yılında bağımsızlıklarını kazanan Türk Cumhuriyetleri, geride kalan 15 yıllık süre içinde ulusal ve uluslararası birçok alanda gelişme gösterip çağdaş dünya ile entegrasyonu büyük ölçüde başarmışlardır. Ancak bu başarının tarihî eserlerin korunmasına, ilgili kanunların hazırlanmasına ve uygulanmasına şimdilik yansımadağı görülmektedir. Nitekim bugün Türk Cumhuriyetleri'nin hemen hemen hepsinde Türk boylarının tarihine, diline, kültürüne ve uygarlığına tanıklık eden binlerce yıllık tarihî eserler, mağazalarda, antikacı dükkânlarında hatta sokaklarda ve semt pazarlarında rahatlıkla alınıp satılabilen objeler hâline gelmiştir. Kırgızistan'da şahısların ellerindeki ve taşınabilir durumdaki yazıtların da bu tehlikeyle karşı karşıya olduğu acı bir gerçektir. Durumun ciddiyeti Kırgız makamları ve yetkililerince dikkate alınmalı; yazıtların ve diğer tarihî eserlerin korunması ve yurt dışına çıkarılmaması / kaçırılmaması ile ilgili kanunlar bir an önce hazırlanıp uygulamaya konulmalıdır.

BİBLİYOGRAFYA

- ALİMOV, Risbek, Kırgızistan'da Yeni Bulunan Runik Harfli Eski Türk Yazıtları Hakkında Ön Bilgiler, *TDAY Belleten 2000*, Ankara, 2001, s. 5-10.
- ALYILMAZ, Cengiz, Türk Tengri Dini Edebî Çevresi (Orhun Türkçesi Dönemi), *Türk Dünyası Ortak Edebiyatı Türk Dünyası Edebiyat Tarihi*, C. 4, Ankara, 2003, s. 1-24.
- AMANJOLOV, Altay S., *İstoriya i Teoriya Drevnetyurkskogo Pis'ma*, Almatı, 2003.
- BATMANOV, İ. A. – ARAGAÇI, Z. B. - BABUŞKİN, G. F., *Sovremennaya i Drevnyaya Yeniseyka*, Frunze, 1962.
- BATMANOV, İ. A., *Yazık Yeniseyskih Pamyatnikov Drevnetyurkskoy Pis'mennosti*, Frunze, 1959.
- BATMANOV, İgor, A., *Talasskie Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pismennosti*, Frunze, 1971.
- BAYÇAROV, Soslanbek Y., *Avrupa'nın Eski Türk Runik Abideleri*, Ankara, 1996, Çeviren: Muvaffak DURANLI.
- CHAVANNES, E., *Documents sur Les Tou-kiue (Turcs) Occidentaux*, St.Petersburg, 1903.
- CUMAGULOV, Çetin, *Epigrafiçeskie Pamyatniki Kirgizii*, Frunze, 1988.
- CUMAGULOV, Çetin, *Epigrafiika Kirgizii III*, Frunze, 1983.
- CUMAGULOV, Çetin, Göktürk Harfli Yazıtların Kırgızistan'daki Araştırılması, Muhafazası, ve Bugünkü Durumu, *TDAY Belleten 2000*, Ankara, 2001, s. 65-68.
- CUMAGULOV, Çetin, Vilhelm Thomsen'in Çalışmaları ve Kırgızistan'da Bulunan Göktürk Yazıtları, *TDAY Belleten 1993*, Ankara, 1995, s. 99-114.
- ESİN, Emel, *Türklerde Maddi Kültürün Oluşumu*, İstanbul, 2006, s. 110-112.
- Hanzu Cazmalarındaki Kırgızdar*, Ürümçü, 2004, (Çevirenler: Makelek ÖMÜRBAYUULU, Sabırcan TURGANBAYUULU),
- HEIKEL, N. J., *Altertümer aus dem Tale des Talas in Turkestan*, Helsinki, 1918.
- HUDYAKOV, Yu. S., *İstoriya Yeniseyskih Kirgizov*, Abakan, 2000.
- KALLAUR, V. A., Novaya arheologičeskaya nahodka v Aulieatinskom uezde, *Zadpiski Vostočnogo Otdeleniya Russkogo Arheologičeskogo Obşestva*, C. XI, St.Petersburg, 1899, s. 265-270.
- KARATAEV, Olcobay K., *Kırgızdardın Etnomadaniy Baylanıştarının Tarhınan*, Bışkek, 2003.
- KILDIROĞLU, Mehmet, IX-XVI. Asırlarda Yenisey-İrtiş Bölgesinde Kırgız-Kıpçak İlişkileri, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 30, Erzurum, 2006, s. 133-166.
- KIZLASOV, İgor L., *Drevnetyurkskaya Runičeskaya Pis'mennost' Yevrazii (Opit Paleografiçeskogo Analiza)*, Moskova, 1990.

- KIZLASOV, İgor L., Proçtenie Naskalnıh Runičeskih Nadpisey Kirgizstana, *Materialı i İssledovaniya Po Arheologii Kirgizstana*, V.1, Bişkek, 2005, s. 57-70.
- KIZLASOV, İgor L., *Runičeskie Pis'mennosti Yevraziyskih Stepey*, Moskova, 1994.
- KLYAŞTORNIY, Sergey G., Drevnetyurkskie Runičeskie Nadpisi na Tsenral'nom Tyan'-Şane, *Suyab Ak-Beşim*, St.Petersburg, 2002, s. 136-141.
- KLYAŞTORNIY, Sergey G., O datirovke talasskih runičeskih pamyatnikov, *Bartol'dovskie çteniya: Tezisi dokladov i soobşenyı*, V, Moskova, 1974, s. 43-44.
- KLYAŞTORNIY, Sergey G., Tanrı Dağları'nda Yeni Bulunan Eski Runik Türk Yazıtları, *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 2, Bişkek, 2001, s. 192-196, (Çeviren: Mustafa KALKAN).
- KORMUŞİN, İgor V., *Tyurkskie Epitafii Teksti i İssledovaniya*, Moskova, 1997.
- LASZLO, F., Dokuz Oğuzlar ve Gök Türkler, *TTK Belleten*, C. XIV, S. 53, Ankara, 1950, s. 37-43, Çeviren: Hasan EREN.
- MALOV, S. Y., *Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pis'mennosti Mongolii i Kirgizii*, Moskova, 1959.
- MALOV, S. Y., Talaskie epigrafiçeskie pamyatniki, *Materialı Uzkomstarisa*, C. 6-7, Moskova-Leningrad, 1936, s. 17-38.
- MASSON, M. Ye., K istorii otkritiya drevneturetskih runičeskih nadpisey v Sredney Azii, *Materialı Uzkomstarisa*, C. 6-7, Moskova-Leningrad, 1936, s. 5-15.
- MELİORANSKIY, P. M., Po povodu novoy arheologiçesкой nahodki v Aulieatinskom uezde, *Zapiski Vostoçnogo Otdeleniya Russkogo Arheologiçeskogo Obşestva*, C. XI, St.Petersburg, 1899, s. 271-272.
- NEMETH, J., Die köktürkischen Grabinschriften aus dem Tale des Talas in Turkestan, *Korösi Csoma-Archivum*, S. II/1-2, Budapest, 1926, s. 134-143.
- OLCOBAEV, S. A. (vd), *Kirgızstandın En Bayırkı Mezgilderden XIX. Gılımdın Sonuna Çeyinki Tarihi*, Bişkek, 1998.
- ORKUN, H. N., *Eski Türk Yazıtları*, Ankara, 1994, s. 323-333
- ÖGEL, Bahaeddin, *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, İstanbul, 2001, s. 134-161.
- ÖLMEZ, Zuhâl, *Şecere-i Türk'e Göre Moğol Boyları*, İstanbul, 2003, s. 71.
- PLOSKİH, V. M., *Bizdin Kirgızistan*, Bişkek, 2004.
- RADLOFF, V. V., Razbor drevnetyurkskoy nadpisi na kamne, naydenom na uroçişe Ayrtam-Oy v Kenkol'skoy volosti Aulieatinskogo uezde, *Zapiski Vostoçnogo Otdeleniya Russkogo Arheologiçeskogo Obşestva*, C. XI, St.Petersburg, 1899, s. 85-86.
- RECEBOV, E. – MEMMEDOV, Y., *Orhon-Yenisey Abideleri*, Bakü, 1993, s. 325-344.

- SALMAN Hüseyin, *Türgişler*, Ankara, 1998.
- SARAY, Mehmet, *Kırgız Türkleri Tarihi*, İstanbul, 1993.
- SAVİNOV, D. G., *Narodı Yujnoy Sibiri v Drevnetyurkskuyu Epohu*, Leningrad, 1984, s. 92-107.
- SERTKAYA, Osman F. “Eski Türkler Okur Yazar mıydı?” *Göktürk Devletinin 1450. Kuruluş Yıldönümü Sempozyum Bildirileri*, Ankara, 2001, s. 23-37.
- SIDIKOVA, Kalen, *Kırgız Tarihi*, Bişkek, 2003.
- ŞÇERBAK, A. M., *Tyurkskaya Runika Proishojdenie Drevneyşey Pismennosti Tyurok*, St. Petersburg, 2001.
- TABALDİEV, K. – SOLTOBAEV, O. A., Koçkor öröönündöğü bayırkı Türk runikalık cazuuları, *Manas Universiteti Koomduk İlimder Jurnalı*, No: 2, Bişkek, 2001, s. 279-292.
- TABALDİEV, K. – SOLTOBAEV, O. A., Runiçeskie nadpisi v Koçkorskoj doline, *Meerim*, No: 2, Bişkek, 1998, s. 36-37.
- TABALDİEV, Kubat, Koçkor Ovası Türk Yazıtları, *TÜRKSOY Türk Dünyası, Kültür, Sanat, Bilim, Haber ve Araştırma Dergisi*, S. 5; Ankara, 2002, s. 29-34, (Çeviren: Timur DEVLETÖV).
- TAŞAĞIL, Ahmet, Çin Kaynaklarına Göre 840 Yılından Önce Kırgızlar, *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 100 / Şubat 1996, İstanbul, 1996, s. 127-138.
- TAŞAĞIL, Ahmet, Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları (M.Ö. III-M.S. X. Asır), Ankara, 2004, s. 73.
- VASİLYEV, Dmitri D., *Korpus Tyurkskih Runiçeskih Pamyatnikov Basseyna Yeniseya*, Leningrad, 1983.
- VASİLYEV, Dmitri D., Kök–Türklerin Okuma Yazma Bilmeleri Sorunu, *Uluslar Arası Osmanlı Öncesi Türk Kültürü Kongresi Bildirileri 4-7 Eylül 1980*, Ankara, 1997, s. 297-304.
- VİNNİK, D. F. – KOCEMYAKO, P. N., *Novie Epigrafiçeskie Nahodki v Kirgizii (1961 g)*, Frunze, 1962.